

“Het is voor mij natuurlijk ook onbegrijpelijk...”

Korte reflectie bij de Werkveldbijeenkomst Kunsteducatie en Burgerschap, 12-4-2023
Evert Bisschop Boele, lector Kunsteducatie; e.h.bisschop.boele@pl.hanze.nl

Ik zit aan de eettafel en sla de krant open. Ik lees tegenwoordig nog maar één krant, de regionale. Of eigenlijk: lezen is een groot woord. Ik scan hem. Ik kijk ook geen actualiteiten op televisie. Ik heb geen nieuwsapp op de telefoon. Pas als de wereld klein genoeg wordt ontstaat er ruimte.

Ik herinner me een filosofie-docent die tegen me zei: “Als je meer tijd besteedt aan andermans gedachten lezen dan aan je eigen gedachten denken klopt er iets niet.” Er is veel op af te dingen. Lezen is denken, immers. Maar toch.

Ik lees in de krant over een 17-jarige supporter van FC Groningen. Hij geeft tijdens de verloren thuiswedstrijd met SC Heerenveen FC Groningen-speler Jetro Willems een klap. Andere supporters keren zich tegen hem. De jongen wordt aangehouden en verdwijnt in een politiecel. Ik kijk geen actualiteitenprogramma's en heb geen nieuws-app. Maar ik weet dat de beelden, geregistreerd door het alomtegenwoordige Oog van onze informatiesamenleving, het land doorrazen, omgeven door een kakofonie aan meningen.

Meningen. Vind ik hier iets van? Moet ik hier iets van vinden? Wat zegt dit over ons, over onze samenleving? Wat zegt dit over hem, die 17-jarige jongen? Over zijn vader? Over mijn zoon, die vorig jaar nog 17 was? Over mij?

Ik weet het niet. Ik ben moe. Ik doe de krant dicht.

* * * * *

Nederland is altijd een pluriform land geweest. Iedere inwoner was er een, immers. Iedere inwoner was, en is, wat ik een idiocultuur noem. Een idiosyncratisch en tegelijkertijd sociaal gevormd individu.¹

Dat werd heel duidelijk toen na de tweede wereldoorlog ‘cultuur’ een ding werd. Een hele cultuur was zo goed als vernietigd. Met het opdoeken van de kolonie Nederlands-Indië kreeg Nederland Indo's over de vloer, totoks, Molukkers, Papua's. Daarna kwamen Joegoslaven, Portugezen, Kaapverdiërs, Marokkanen, Turken. Afro-Surinamers, Surinaamse Hindoestanen, Surinaamse Javanen, Surinaamse Chinezen. En tegelijkertijd bevrijdden veel Nederlanders zich vanaf de jaren '60 van de knellende banden van sociale normen.

Een explosie van diversiteit.

Vanaf 1985 werd in de Wet op het Basisonderwijs verankerd dat het onderwijs bijdraagt aan het leren leven in een multiculturele samenleving. In 2006 verdween dat, onder invloed van

¹ Zie bijvoorbeeld Bisschop Boele, E. (2015). Towards idiocultural music education: An alternative vision for Dutch music education in the 21st century. In N. Eger & A. Klinge (red.), *Künstlerinnen und Künstler im Dazwischen: Forschungsansätze zur Vermittlung in der Kulturellen Bildung*. Bochum: Projektverlag, pp. 85–94.

bijvoorbeeld Paul Scheffer die zei dat het multiculturele project mislukt was. Hij wist dat in het debat de oneliners winnen. In plaats daarvan kwam in de wet een passage te staan over actief burgerschap en sociale integratie in een pluriforme samenleving. Een passage die onlangs is aangescherpt.

Is dat waar we het vanavond over hebben? Over wat er in de wet staat, en hoe we dat uitvoeren, en welke rol kunsteducatie daarin speelt? Of zelfs, zoals onlangs op Cultureel Kapitaal werd gesteld²: gaan we het hebben over het gevaar van het bestempelen van burgerschap als kerndomein? En de potentiële verdringing van kunsteducatie naar de marges daardoor? En gaan we het zoeken in de oplossing dat kunsteducatie ‘eigenlijk’ burgerschapseducatie is?

Ik mag hopen van niet.

Natuurlijk. Een wet is een wet. Maar een wet is ook een neerslag van een discussie in de samenleving. Die wordt altijd slechts tijdelijk beslecht. We kunnen dus ook hier de ruimte nemen om te discussiëren over die wet. Over het idee van burgerschap in een wet. En over wat die burgerschap dan is. Ik kwam recent een artikeltje van RuG-collega Piet van der Ploeg tegen.³ Die laat zien dat in de wet en de daarvan afgeleide documenten van bijvoorbeeld SLO een tamelijk eenzijdige visie van burgerschap is verankerd. Een visie waarin bijvoorbeeld vormen van activisme of, de andere kant van het spectrum, non-participatie, geen opties zijn. Een burger participeert, draagt bij aan de samenleving, heeft respect voor verschillen. En dat leert die burger in het onderwijs.

Ik probeer kort een alternatief verhaaltje te schetsen. Het is het verhaal van Andreas Reckwitz. Hij is een Duitse cultuursocioloog die zich meestal beperkt tot twee dingen. Het uitwerken van een sociale theorie (de Theory of Practice). En vervolgens toepassing daarvan in een maatschappijanalyse van de laat-moderne West-Europese samenleving. Duitsland. Engeland. Of Nederland.

In zijn meest recente boekje⁴ geeft hij een interessante analyse van onze samenleving. Hij zegt: na de tweede wereldoorlog kenden we eerst een periode van ‘regulerend’ sociaal-corporatisme. Denk Willem Drees en Joop den Uyl. Daarna kwam er een periode van ‘openend’ liberalisme. Denk Mark Rutte en Wim Kok. Dat past in een langdurige historische afwisseling van meer regulerende en meer openende periodes.

De periode van het openende liberalisme loopt op zijn einde. Zowel neoliberalisme als progressief liberalisme hebben, zo zegt Reckwitz, geleid tot een ‘crisis van het algemene’. In het neoliberalisme gaan we uit van individuen opererend op een markt vanuit nuts-maximalisatie. In het progressief-liberalisme gaan we uit van individuen die hun individuele en groepsrechten opeisen ten opzichte van anderen. Deze combi van ‘self-centered consumers’ en ‘demonstrators for their own individual causes’ loopt nu tegen haar grenzen

² <https://www.lkca.nl/opinie/cultuureducatie-en-burgerschap/>, geraadpleegd 12-4-2023.

³ Ploeg, P. van der (2015). Burgerschapsvorming anders: Een pleidooi voor zakelijk onderwijs. *Pedagogiek* 35(3), 285-298.

⁴ Reckwitz, A. (2021 (2019)). *The end of illusions: Politics, economy, and culture in late modernity*. Cambridge: Polity.

aan. Een doorgesloten meritocratie leidt tot verre gaande ongelijkheid. De verschillen tussen urbane metropolen en rurale regio's groeien. De sociale infrastructuur (ziekenhuizen, scholen et cetera) staat onder druk. Het gevoel van basale gezamenlijke regels en een cultuur van wederkerigheid wordt uitgehold.

Waar gaan we heen? Reckwitz doet eigenlijk nooit voorspellingen. Dat vind ik prettig. Zijn analyse van verleden en heden leidt tot het inzicht dat samenlevingen zo complex, hybride en dynamisch zijn dat voorspellen weinig zin heeft. De taak van de sociale wetenschapper is duiding.

Maar dit keer doet hij toch een lichte voorspelling. Hij zegt: na deze periode van openend liberalisme zal iets anders komen, en wat we nodig hebben is meer nadruk op regulering. Populisme doet zich voor als kandidaat maar kan dat niet zijn. Dat is niet een perspectief voor de toekomst, maar het negatief van het heden. Reckwitz zegt: laten we ons realiseren dat de laat-moderne samenleving geen gemeenschap is. Laten we ons realiseren dat de toekomst niet ontworpen, geregeld, gefikst kan worden. Laten we ons realiseren dat we te doen hebben met verlieservaringen. Verlies van de vastigheid van de industriële samenleving. Verlies van de autonome natiestaat. Verlies van de oneindige groei-dromen.

En hij schetst het perspectief van een nieuw tijdperk van regulerend liberalisme. Een tijdperk waarin we erkennen dat de samenleving geen gemeenschap is. Maar dat we het toch met elkaar moeten doen. Reckwitz schrijft: we kunnen de fundamentele pluriformiteit van de samenleving niet te niet doen. We kunnen dus niet anders dan werken aan de creatie van een gemeenschappelijk kader binnen die pluriformiteit.

En dan zegt hij iets wat ik interessant vind. Hij zegt: dat kader kunnen we nooit vooraf formuleren. Het kader staat ook nooit vast. En het kader is geen kwestie van abstracte regels. 'Rather, they [the rules] will have to be worked out in an ongoing fashion and in relation to the specific cultural practices to which they apply.'⁵

En plotseling verschuift de aandacht van het macroniveau van burgerschap, van gedeelde en betwiste waarde, van regulerend liberalisme naar, simpelweg, wat we doen. Burgerschap wordt de vraag hoe we in een pluriforme samenleving kunnen samenleven zonder dat we per se een gemeenschap zijn. Hoe we met elkaar van mening kunnen, mogen, misschien wel moeten verschillen zonder elkaar de hersens in te slaan. En, vooral: burgerschap wordt een praktijk.

Een praktijk waarin we leren wat het is, dat omgaan met het andere en de ander. Het radicaal andere en de radicaal andere ander. De laatste tijd correspondeer ik regelmatig met collega Hester IJsseling, lector 'Professionaliseren met hart en ziel' aan de Thomas More hogeschool Rotterdam. Zij stuurde me onlangs wat gedachten over 'de dialoog' die ik graag met u deel. Het gaat over die 'ander'. Ik hoop dat het idee wegneemt dat het omgaan met die ander iets is wat we makkelijk kunnen regelen in het onderwijs, zodat daarna de samenleving koek en ei is.

⁵ Reckwitz 2021, p. 167.

Hester reflecteert op een tekstje van Oek de Jong, uit *Man zonder rijbewijs*: “Ik ben dieper dan ooit doordrongen van de onkenbaarheid van anderen. Juist als ik een ander recht in de ogen kijk, besef ik dat ik geen flauw idee heb van wat er in hem of haar omgaat.”⁶ Hester schrijft:

“Het doet me denken aan wat Levinas zegt: de ander is een mysterie. En: het ‘gelaat van de ander’ doet een appel op mij. De ander zegt, volgens Levinas: Dood mij niet. Wat wil dat zeggen? Ik versta het appel van dat onleesbare gelaat van de ander als: reduceer mij niet tot je vooropgezette ideeën. Objectiveer mij niet. Classificeer mij niet. Label mij niet. Doe niet alsof je weet wat ik ben, wie ik ben en hoe ik ben, wat ik nodig heb en wat er nog van mij kan worden, door een optelsom te maken van de eigenschappen en gedragingen en uitspraken en prestaties die je aan mij toeschrijft.

Of (...) door aan te nemen dat ik net zo ben als jij en dat ik ‘dezelfde basale behoeften’ heb als jij. Het ingewikkelde in de ontmoeting met een ander mens is precies, dat je niet wéét wat die ander meemaakt en wat die nodig heeft. Dat versta je telkens maar zo ongeveer en je moet er elke keer maar weer naar gissen of je het bij het rechte eind hebt. De aanname dat je de ander begrijpt of verstaat, is een valkuil die gemakkelijk kan leiden tot onrechtvaardigheid en onbarmhartigheid. Ook: dat je de ander zou kunnen begrijpen omdat die is zoals jezelf, wat zou dat kunnen betekenen? We begrijpen onszelf niet eens. Het is pas in de ontmoeting met de ander dat ik kan beginnen te ontdekken wie ik dan wel mag wezen.

Dat is denk ik het punt van Levinas. We verlangen ernaar de ander te begrijpen en door de ander begrepen te worden (...). Soms lijken we er heel dicht bij te komen en dat is een gelukkig gevoel, maar er is altijd een niet te recupereren rest, een onoverbrugbaar verschil. En respect of zelfs een zeker onzagen voor de ander en het mysterie dat hij of zij is, ligt misschien precies in de onderkenning en het 'laten zijn' van die niet te achterhalen rest. Wat je ook zegt of denkt, ‘het is niet zo.’ Ik denk dat dat een gedachte is in lijn met Levinas.

Vanuit dat besef met een ander een gesprek voeren (interviewen, lesgeven, lezen, corresponderen etc.) - zo zou ik het dialogische willen proberen te begrijpen.”⁷

Burgerschap als de kunst werkende weg en steeds opnieuw de relatie met die andere ander te verkennen. Zodat we samen kunnen leven in een samenleving die geen gemeenschap meer is. En wat doet die kunsteducatie dan? Dat is een ander verhaal, en ik weet het niet precies. Wat ik in ieder geval denk: het idee dat kunsteducatie ‘eigenlijk’ burgerschapsonderwijs is, is rijkelijk naïef. Net zoals het idee dat kunst een inherent goede kwaliteit bezit die het bij uitstek geschikt maakt om burgerschapsonderwijs in vorm te geven. Of dat kunstenaars, of kunst maken, een inherent goede kwaliteit bezit. De antisemiet Wagner componeerde, en ook keizer Nero speelde verdienstelijk harp naar het schijnt.

⁶ Jong, O. de (2022). *Man zonder rijbewijs*. Amsterdam: Atlas Contact, p. 213.

⁷ Hester IJsseling, uit emailcorrespondentie, 7-4-2023. Met veel dank voor de toestemming dit fragment te gebruiken in deze tekst.

Ik denk dat het diep nadenken en hard werken vergt om in kunsteducatie ook burgerschapsvorming vorm te geven. Hoe we dat doen, daar gaan we het vanavond over hebben. In het besef dat het uiteindelijk iets is wat we doen, in de klas; wat niet vooraf is vast te stellen en wat ook nooit vast ligt. Wat altijd maar half lukt. En wat, als het lukt, iets is wat ons toevalt.

* * * * *

Een paar dagen later zit ik weer aan die eettafel, met weer de krant. Ik lees opnieuw over die 17-jarige jongen die een voetballer een klap gaf. Dit keer wordt een advocaat geïnterviewd. De journalist vraagt: “Om maar met de clichésportvraag in huis te vallen: wat ging er door u heen toen u die 17-jarige jongen Jetro Willems zag slaan?”

De advocaat antwoordt: “Ik ben bij dat soort grotere incidenten benieuwd naar de persoon achter de verdachte. Diezelfde avond worden in praatprogramma’s allerlei conclusies getrokken, maar je kunt er pas écht iets over zeggen als je het verhaal achter de mens kent. Die grote verontwaardiging, die voel ik niet zo. Het is voor mij natuurlijk ook onbegrijpelijk, maar ik schreeuw niet meteen om een lang stadionverbod.”⁸

Hij is onbegrijpelijk, die ander-als-verdachte. En daarom ben je benieuwd naar de persoon achter die ander-als-verdachte.

Ik denk dat ik het daar vanavond ook graag over zou willen hebben. En dat, als we onze kunsteducatie zo vorm kunnen geven dat we nieuwsgierig zijn naar onze leerlingen als anderen, en nieuwsgierigheid kunnen wekken naar elkaar als anderen; dat het dan met die burgerschapsvorming misschien ook wel goed komt.

⁸ <https://dvh.nl/groningen/Voetbaladvocaat-Christian-Visser-Die-jongen-hangt-zwaardere-straf-boven-het-hoofd-door-PSV-Sevilla.-Dat-moet-niet-zo-zijn-28321349.html>, geraadpleegd 12-4-2023.